

ДОСЛІДЖЕННЯ МОВНОГО ТА КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ СТАРОДАВНЬОЇ БРИТАНІЇ

(рецензія на книгу "Мовно-культурний простір стародавньої Британії і субстратна передісторія англійської мови" / М.А.Болобан, Ю.Л.Мосенкіс, Д.І.Переверзєв, Р.І.Синишин. – К.; Умань, СПД Жовтий, 2009. – 68 с.)

Вітчизняні дослідники не часто звертаються до проблематики етнічних процесів у Давній Європі, тож можна вважати подією сам факт появи рецензованої книги. Робота присвячена комплексу гостро дискусійних проблем минулого Британії, а значною мірою й Європи загалом.

Книгу відкривають українські переклади віршів "Вересовий ель" Роберта Льюїса Стівенсона та "Піктська пісня" Редьярда Кіплінга, які вводять читача у дискурс романтичного сприйняття найдавнішого населення Британських островів представниками освіченого європейського суспільства XIX – поч. XX ст. Останні уявляли цих перших британців як смаглявих людей маленького зросту, які були носіями низько розвинутої культури. Вони були замкненими й жорстокими, але, водночас, надзвичайно хоробрими й мужніми воїнами, готовими до останньої миті життя захищати рідну землю. По відношенню до цього населення у науковій літературі та у широкому загалі суспільства закріпився термін пікти. З огляду на порівняно пізній початок його вживання (перші згадки про піктів датуються рубежем II – III ст. н.е.), а також не зовсім ясну етимологію¹, даний етнізм є дещо умовним. Це однак не заперечує факту певної культурної єдності населення Британських островів доби бронзи – раннього залізного віку.

Піктів, разом з іберами, зазвичай відносять до так званого "докельтського" субстрату Британських островів й саме цій проблематиці переважно присвячена книга. Такий підхід цілком виправданий, адже процеси взаємодії англійської, як і інших германських мов, з кельтськими мовами порівняно добре вивчені, а характер цієї взаємодії тією або іншою мірою зрозумілий. Цього не можна сказати про роль "докельтського" населення та його мов. Спроба розкрити сутність етнічних процесів, які відбувалися на Британських островах за його участю міститься у розділі "Мовно-культурний світ Стародавньої Британії". З нього випливає, що автори дотримуються класичної схеми залюднення Британських островів та етногенезу тамтешнього населення (С. 9 – 10). Згідно цієї схеми Британія зазнала кількох хвиль колонізації, які супроводжувалися впливом прийшлого населення. Першими прибульцями у другій половині III тис. до н. е. були ібери з Іспанії, які були відгалуженням хамітів – берберо-лувіївців. За ними у першій половині II тис. до н. е. прибули "альпійці", які ототожнюються з піктами. Зрештою, близько 1000 р. до н. е. на островах з'явилися кельти, основна маса яких проникла у Британію близько середини I тис. до н. е. Вони змішалися з місцевим населенням, асимілювали його, але й самі увібрали елементи субстратної культури. Саме впливом іберів та піктів можуть пояснюватися наявні у кельтських мовах Британських островів екзотичні неіндоєвропейські елементи, характерні для баскської та семіто-хамітських мов². Рештки "докельтського населення" були витіснені на північ Британії, де лише за часів Середньовіччя вони були остаточно "кельтизовані".

Становлення наукової концепції "хвиль завоювань" Британії відбувалося у XIX – першій половині XX ст. паралельно з формуванням загальної міграційної парадигми розуміння етнічних процесів у стародавні часи. Ця парадигма передбачала, що до суттєвих змін у матеріальній культурі та мові населення призводили завоювання та міграції. Однак останнім часом таке сприйняття було піддано жорсткій критиці³. Її вістря зосереджене на тому, що наразі немає жодних надійних археологічних свідчень, які підтвердили б масові переселення кельтів у Британію з континентальної Європи. Матеріальна цивілізація Британії кельтської епохи

має яскраво виражене автохтонне походження і є результатом розвитку місцевих культур бронзового віку. І хоча тут дійсно поширився художній стиль латенської культури європейських кельтів, його відрізняли суттєві локальні особливості⁴. Єдиний, по суті, виняток становить культурна група Аррас у Східному Йоркширі, яка приписується племені парізіїв. Вона демонструє міцні зв'язки з культурою однойменного галльського об'єднання на континенті.

Висновки археологів підтверджуються археогенетичними дослідженнями, які нині активно проводяться у Великій Британії та Ірландії і які вже засвідчили, що за останні 8 – 10 тис. років жодного масового переселення на острови не відбулося. Зокрема, було з'ясовано, що сучасні кельтські народи, ірландці, шотландці та валлійці, за структурою Y-хромосоми на 80 – 90% споріднені з басками⁵ – єдиним реліктом прадавнього доіндоєвропейського населення Європи. Іншими словами, острови, за виключенням Англії, де у ранньому середньовіччі відбулася суттєва зміна етнокультурної ситуації, населяли нащадки того самого “докельтського субстрату”, який, щоправда, перейшов на кельтські мови.

Пояснення цьому явищу, запропоноване Б.Канліффом, одним з найбільш авторитетних сучасних кельтологів. На його думку, принаймні з IV тис. до н. е. на крайньому заході Європи склалася особлива культурна зона, “атлантичний фасад”, яка включала у себе західне узбережжя Іспанії, півострів Бретань, західну частину Ірландії та Британії. Усі ці землі багаті на метали, зокрема, олово та мідь, й з давніх часів вони були з'єднані торгівельними шляхами уздовж океанського узбережжя. Цими шляхами розповсюджувалися не тільки товари, але й ідеї, безпосереднім відображенням яких були мегалітичні пам'ятки. За доби бронзи зв'язки атлантичного фасаду з глибинними районами Європи, які становили невичерпний ринок збуту кольорових металів, інтенсифікувалися. На базі кельтських мов, поширених у Центральній та Західній Європі склалася *lingua franca*, яка поширилася й в атлантичній зоні, а разом з нею й інтернаціональні елементи елітарної культури, технології матеріального виробництва, а також релігійні концепції й практики⁶. Гіпотеза Б.Канліффа, звичайно, має багато слабких місць, однак вона є на сьогоднішній день чи не єдиним науково обґрунтованим поясненням суперечливих місць лінгвістичної, археологічної та археогенетичної інтерпретації історії Британських островів.

З огляду на ревізію кельтського внеску в історію та культуру Британських островів, суттєво зростає інтерес до культури піктів – населення, яке зазнало значно меншого впливу кельтизації. Цій культурі дуже довго не приділяли належної уваги, оскільки вона вважалася варварською й примітивною. Нажаль, наслідків такого сприйняття повністю не уникли й автори рецензованої монографії. Останні, говорячи про так звані “Picts' houses” на Оркнейських островах, маленькі кам'яні будинки з однією кімнатою й вогнищем у центрі, “піктові хатки” (С. 15), оминають увагою “піктські вежі”, брохи – масивні круглі споруди, які зводили з каміння без розчину. Брохи, були потужними житловими й оборонними спорудами, які іноді сягали 15 м заввишки й мали оригінальну конструкцію: між внутрішнім та зовнішнім кільцями стін вміщувалися сходи, які вели на верхні поверхи. Тут зосереджувалося життя піктських родів, зберігалася військова здобич і товари тощо. Навіть сьогодні на Оркнейських, Шетландських, Гебридських островах та у Західній Шотландії збереглося понад 500 піктських брохів, які датуються рубежем ер⁷.

Пікти були творцями самобутнього образотворчого стилю, який знайшов своє втілення насамперед у різьбленні на кам'яних стелах⁸. Зображення биків, вепрів, фантастичних тварин, магічних символів вплинули на мистецтво народів Британських островів доби раннього середньовіччя. Вони б значно прикрасили й монографію українських науковців, а їхній хоча б побіжний аналіз доповнив би уявлення читача про досліджуваний об'єкт.

Натомість інший аспект духовної культури давніх острів'ян висвітлений досить змістовно у розділі “Передісторія англійського календаря та календарної лексики як свідчення культурного розвитку найдавніших британців” (С. 18 – 37). Аналізуючи календарну лексику, автори розкривають її сакральний зміст та особливості функціонування у традиційному суспільстві, наводять численні переважно індоєвропейські паралелі англійським календарним термінам. Докладно висвітлений зв'язок між словом, релігійно-міфологічним мотивом, який це слово репрезентувало, а частково й з календарним обрядом, безпосередньою маніфестацією мотиву. Наведено цінні дані щодо астрономічних знань давнього населення, їхньої практичної

значущості для суспільства й зв'язку з релігійною сферою. Важливим є висновок про докельтське, значно заглиблене у часі коріння кельтського сакрального календаря, втіленого у спорудах культово-астрономічного й календарного призначення доби неоліту – бронзи (Стоунхендж, Нью-Грейндж та ін.). Безумовно, цей розділ можна порадити будь-якому дослідникові, який займається вивченням календарно-астрономічних уявлень давнього населення Європи.

На особливу увагу заслуговує спроба авторів пролити світло на походження доіндоєвропейського населення, яка вміщена у двох останніх розділах роботи. У розділі “Кавказькі мови у Давній Британії й Німеччині” проведено паралелі між лексикою германських та кельтських мов з одного боку й кавказьких з іншого. Деякі з цих паралелей викликають значний інтерес. Зокрема, кельтське слово неіндоєвропейського походження **kʷenno* “голова”, якому знайдено відповідники (*гъвани, гвана-, 'ун*) у дагестанських мовах (ботліхській, багвалінській, чамалінській) (С. 62). Слід зазначити, що образ людської голови відігравав надзвичайно важливу роль у релігійних уявленнях кельтів. О.Фрей, припускаючи, що “культ голови” кельти могли запозичити у кочових племен Східної Європи, наводить саме північно-кавказькі аналогії кельтських зображень відрубаних голів⁹.

Деякі інші лексичні паралелі, наведені у рецензованій книзі, викликають сумніви. Так, напевно чи може підтвердити висновки авторів схожість галльського (*gobed-*) та аварського (*къбед*) термінів для позначення коваля. У кельтських мовах слово “коваль” має явний зв'язок з індоєвропейським коренем **gheub(h)-* “кривий”¹⁰ (пор.: д.-ірл. *gobae* т. п-, (g. sg. *gabann*, а., d, sg, п.pl. *gobainn*, а.pl. *goibnea* “коваль”¹¹). “Кривизна” коваля в індоєвропейській релігійно-міфологічній традиції виступала очевидною ознакою його зв'язку з надприродним світом¹², що найбільш рел'єфно проступає в образі давньогрецького божественного коваля кульгавого Гефеста. Швидше за все, збігом є певна схожість пракельтського **mokk-* “вепр, кабан” й прапівнічнокавказького **mohwV* “сало, жир”, адже у кельтських мовах для позначення сала використовувався термін, похідний від пракельт. *saldi-* (ірл. *saili, sall* “солонина, свине сало, жир”)¹³. До того ж, дикий кабан, вепр, відігравав першорядну роль у зооморфній символіці кельтської релігії¹⁴, як на континенті, так і на островах, асоціюючись насамперед з воїнською звитягою. Фігурами та зображеннями вепрів кельтські вожді прикрашали військовий обладунок, тож напевно чи назва цієї тварини могла бути пов'язана з її суто господарськими, харчовими властивостями.

Кавказькі паралелі германської та кельтської лексики викликають значний науковий інтерес, хоча дещо категоричним виглядає висновок авторів, що “картвельські та близькоспоріднені з ними північнокавказькі мови були розповсюджені в доісторичній Західній Європі аж до Британських островів” (С. 64). Інтригуючим є розділ “Мова піктів і енісейські мови”, де автори знаходять аналогії деяким словам та конструкціям піктських написів у мовах сибірських народів кетів та котів. Наявність цих аналогій, на їхню думку, пояснюється близькою спорідненістю енісейських мов зі східнокавказькими й узгоджується з попереднім висновком (С. 66). Варто відзначити, що до думки про спорідненість валлійців, шотландців, ірландців, басків з кетами останнім часом дійшли й генетики¹⁵. На можливість існування паралелей у міфології кельтів та народів Сибіру звертають увагу кельтологи¹⁶.

Загалом, новітнє дослідження мовно-культурного простору Британії, здійснене українськими науковцями, можна оцінити високо, зважаючи, як на актуальність піднятих проблем, так і на оригінальність шляхів, що запропоновані авторами до їхнього вивчення.

¹ Мовно-культурний простір стародавньої Британії і субстратна передісторія англійської мови / М.А.Болобан, Ю.Л.Мосенкіс, Д.І.Переверзєв, Р.І.Синишин. – К., 2009. – С. 11.

² Биркхан Г. Кельты: история и культура: пер. с нем. – М., 2007. – С. 94 – 96.

³ Див., напр.: Коллис Дж. Кельты: истоки, история, миф: пер. с англ. – М., 2007.

⁴ Raftery B. Les Celtes pre-chretiens des iles // Les Celtes /Ed. S. Moscati. – Paris, 2001. – P. 555 –561; James S. Exploring the world of the Celts. – London, New York, 1993. – P. 48.

⁵ Wilson J.F., Weiss D. A., Richards M., Thomas M., Bradman N., Goldstein D. B. Genetic evidence for different male and female roles during cultural transitions in the British Isles // Proceedings of the National Academy of Sciences. – 2001. – Vol. 98. № 9. – P. 5080 – 5081; McEvoy B., Richards M., Forster P., Bradley D. G. The Longue Durie of Genetic Ancestry: Multiple Genetic Marker Systems and Celtic Origins on the Atlantic Facade of

Europe // American journal of human genetics. –2004. – № 75. – P. 696.

⁶ Cunliffe B. The Ancient Celts. Harmondsworth, 2000. – P. 145 – 156.

⁷ Галушко К.Ю. Кельтская Британия: племена, государства, династии с древности до конца XV века. – К., 2005. – С. 109 – 110.

⁸ Хендерсон И. Пикты. Таинственные воины Древней Шотландии: пер с англ. – М., 2004. – Рис. 12, 13, фото 34 – 36.

⁹ Frey O. H. La formation de la culture de La Tène // Les Celtes /Ed. S. Moscati. – P. 2001. – P. 136.

¹⁰ Гідронімія України у її міжмовних та міждіалектних зв'язках. – К., 1981. –С. 50.

¹¹ Михайлова Т.А. Учебная хрестоматия по древнеирландскому языку со словарем и грамматическим очерком. –Часть II. –М., 1999. – С. 21.

¹² Рыбаков Б. Язычество Древней Руси.– М., 2001. – С. 283.

¹³ Мартынов В. Язык в пространстве и времени. К проблеме глоттогенеза славян. –М., 1983. – С. 43.

¹⁴ Green M. Symbol and image in Celtic religious art. –London, New York, 1992. –P. 105 – 106, 139 – 141.

¹⁵ Williams E. Are we the protogeny of stone age Siberians? // icNorthWales [Электронный ресурс], 10.10.2003. Режим доступа: http://icnorthwales.icnetwork.co.uk/news/regionalnews/content_objectid=13499034_method=full_siteid=50142_headline=-Are-we-the-progeny-of-stone-age-Siberians—name_page.html .

¹⁶ Мифологема женщины-судьбы у древних кельтов и германцев / Отв. ред. Михайлова Т.А. –М., 2005. – С. 9.